

ТЫВЫЗЫКТЫҢ ТЫПТЫП КЕЛГЕН ТӨӨГҮЗҮ,
СОЛУЛГАЗЫ, ХҮЛЭЭЛГЕЛЕРИ

Тывызык деп билиишкин эрте-бурунгу грек философ Аристотель үезинде-ле тыптып, билдинип келген. Ол тывызыкты «тургузуу эки метафора» деп тодарадып адаан.

В.П. Аникин «Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор» деп ажылында мындыг тодарадылганы берген: «Тывызык дээрге кижиниң сагынгыр-тывынгыр чоруун шылгаар сорулгага-биле кандыг-бир предметти болгаш болуушкунну поэктиг чурумал-биле көргүзери-дир»

Тывызыктыңукталган дөстери кижиги төрелгетенниңтыптып келген үезинде-ле кандыг-бир чүвени ойзу адаары-биле тывылган деп эртемденнер санап турар. Эгезинде ону багай «кара күштерни» ажы-төлүндөн, малмаганындан, аал-оранындан чайладыр сорулгалыг чон ажыглап чораан. Ынчангаш тывызыктың баштайгы хүлээлгези багай чүве билеп кагбазын дээш, кандыг-бир чүвени ойзу чугаалаары турган. Ол үедеги тывызыктың утказы тараа-быдаа дүжүткүр, чаагай, малмаган онча-менди болурунчеугланган турган.

Бурунгу үеде тывызык чүдүлге, ёзулал-биле сырый холбаалыг чораанының уржуундан ону ыдары, тыптырары дээрге бир элдеп-эзин күш база мерген угаанның херечизи деп санаттынар турган. Тывызыкты чон кайы хамаанчок ытпас чораан. Ону колдуунда күзүн азы кыжын хүннүң ажылы доосту бээрге, бир өгге чыгып алгаш, маргылдажып ыдар.

Тывызыктажыры тускай чурумнуг: бир кижиге тывызыктап эгелээрге, өскелери кичээнгейлиг дыңнааш, тывар. Олар харыызын элээн үр тып шыдавайн барган болза, баажызы чүдел дээрзин айтырар. Тывызык салган кижиге тып турар чүвениң чүге хамааржыр бөлүүнайтып бээр. Чижээлээрге, бойдуста, эдилелде, кижиге дээш оонда өске. Харыыны шуут тып чадап каан болза, догааштырар, удур тывызык салыр. Бир эвес догааштырган тывызыкты удур тала тып шыдавайн баар болза, ийи тала тывызыктарының харыызын бот-боттарынга адап бээр. Баажызын адаары, догааштырары өске чоннуң тывызыктарынга дөмейлээрге, тыва улустуң тывызыктажырының онзагай, солун талазы болур.

Тыва улустуң аас чогаалындан хайгаарап көөрге, тывызык кандыг-бир дүрзүхевирни бак сөглээр, одаар, мактаар, ооң кол демдектерин чеченчидип көргүскенинден тывылган болур. Ону тыва улустуң

«Арганың ак коданы»деп тоолундан көрүп болур: Адыгның бичии оолдарындан кодан иезин айтыргаш, ону мынчаар сөглөп турар: «Ол-даа кулугурну! Башкы буду майыжаңнаан, сонгу буду шоюжаңнаан, арга-даш кезип чорааш, кызыл-кымыскаяк, кызыл курттан өске тып чиир чүвези бар эвес. Адыгга көшкүрүүрде, хөвең дег ак дүктүг мен, хойнуң эъди дег хонук чедер эъттиг-даа мен, аңаа көшкүрүүрде, аяк ишти ханныг-даа мен... дүңдерлиңнээн дүрзүнчүг, андарлыңннаан арынныг кулугур» ...Адыг келгеш, ону дыңнааш, аажок хорадап, база-ла: «...Херги шыдаар кештиг эвес, деспи долар эъттиг эвес, аяк чедер ханныг эвес, агара када берген, арганың ак коданы, чер сен кулугурну мен адыр»– деп кыжаныр.

Бо ийи амытанның бот-боттарын удур-дедир сөглешкен кылдыр аас чогаалын ажыглаанының түңнелинде  зулуг тывызыктап болур домактар, тывызыктар тыптып келген.

Ынчангаш тыва улустуң тывызыктажыр чаңчылы амгы үеде сайзыралды ап,

дараазында хүлээлгелерни күүседип чоруур:

1. Долгандыр хүрээлелди шиңгээдип алырынга дузалап чоруур.
2. Логиктиг боданыышкынны, мээ-медерелди, хайгаараачал чорукту сайзырадып чоруур.
3. Делегейни янзы-бүрү овур-хевирлер дузазы-биле шиңгээдип алырынга дузалап, делегей көрүүшкүнүн хевирлеп чоруур.

Ынчап кээрге, тывызык – эрте-бурунгу билиишкин, ол кижиниң угаан-медерелиниң деңнелин тодарадырынга дузалыг арга болур. Тыва улустуң тывызыкка хамаарыштыр национал тускай шынары – тывызыктажырынының чурумунда. Өске чоннарның тывызыктарына дөмейлээрге, тыва улустуң тывызыктары бир онзагай ылгалдыг бооп турар. Ол дээрге тывызыкты ыдарының чурумун дур. Оон аңгыда, үениң агымының айыбиле сайзыралын чидирбээн. Тывызык эпостан укталган жанр болур, ону үстүндө киирген чижек бадыткап турар.

Тывызыктарның эң-не эрте-бурунгу баштайгы хевириниң бирээзинге кандыг-бир

чүвениң дугайында айтырыгга тывынгыр харыылап турар чечен-мерген дорт чугаа

хевирлиг тывызыктар хамааржыр деп эртемден О. К. Дарыма бижээн. Чижээ:

- Чүү-даа чүве чүге хая көрнүрүл?
- Чүге дизе соонда караа чок болганда.
- Шуут согур амытан кандыг болуксаарыл?
- Чаңгыс-даа болза карактыг болуксаар.
- Сугда кандыг даш чогул?
- Кургаг.
- Чүү эгиттинмезил?
- Чалыы назын эгиттинмес.

Ынчангаш шак мындыг белең эвес айтырыгларга ол-ла дораан сагынгыр, чеченмерген харыылап турар тывызык сөстөр болгаш домактар амыдыралдың, ниитилел тургузуунуң хөгжүлдезиниң айы-биле сайзырааш, амыдыралдың хоорулбас кезии апарганы илдең.

Түңнээрге, тывызык үе-дүпте-ле тывылган. Кандыг-бир чүүлдерни ойзу адаарыңга ол хереглеттинип турган. Тывызык тоолдарда мерген домактардан, ийи кижиниң аразында айтырыг – чечен, чиге харыыдан тургустунган диалогтардан укталган бооп болур деп эртемденнер санап турар. Аас чогаалының бо биче жанры угаан-бодал, сөс-домак сайзырадыр сорулгалыг чогааттыңган. Ол сагынгыр-тывынгыр чорукту улам делгередир, делегей көрүүшкүнүн хевирлээр хүлээлгелерлиг.